

çimde vurgulamıştır. Bu tezat bir bakıma geri kalmışlık ile ilerleme şeklinde de adlandırılabilir.

Hiciv yönleri çok ağır basan komedilerde çok canlı bir halk söyleyişi, atasözleri, deyimler, mecazlı bir anlatım ve folklor zenginliği kendisini gösterir. Yazar sahne dilini büyük bir ustalıkla kullanır.

Bu altı oyunun metinlerinden sonra Yavuz Akpınar, eserin sonunda piyeslerde geçen Âzerî Türkçesi'ne ait kelimelerin, Türkiye Türkçesi'nde yabancı olduğu deyim ve terkiplerin, bazan atasözlerinin karşılıklarını vererek, metnin daha iyi anlaşılması için çok gerekli bir Sözlük bölümü oluşturmuş. Bu bölüm 228. sayfadan itibaren 94 sayfa tutuyor.

M. Fâtiḥ ANDI

Leonor Fernandes, *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt : The Khanqah (Memlûk Mısır'ında bir Sûfî Müessesesi'nin İnkişâfı : Hân-kâh)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1988, 191 sahife, 8 resim, 6 plan.

Eser, aslında Princeton Üniversitesi'ne takdim edilen bir doktora tezidir. Müellifin ifâdesine göre, M. 1250 - 1390 yılları arasında saltanat sürmüş Memlûk Hânedânı Bahriler dönemine ait hân-kâhlarla ilgili okuduğu iki vakfiyye, kendisini böyle bir araştırmaya sevk etmiş; hân-kâhm Memlûk dönemi Mısır'ında İslâm Tasavvufu'na kazandırdığı canlılığa rağmen, hakkında yayınlanmış çok az eserin bulunuşu bu çalışma konusunu ön plana çıkartmıştır. Ayrıca bu konuya dair «materyalin zenginliği ve böyle mektûm bir konunun câzibesini» yazar için önemli bir hareket noktası olmuştur.

Yazar, araştırmalarının büyük bir kısmını, Kahire'de kütüphane ve özellikle Mısır Arşivi ve Evkaf Bakanlığı Arşivlerinde yapmış olduğunu belirtmektedir. (Önsöz)

Kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. Aynı zamanda eserin «girişi» olan birinci bölümde, (s. 1-2) hân-kâhm Memlûk devrin-

de ortaya çıkışı, medrese ve devlet ile ilişkisinin boyutları üzerinde durulmuştur. Yazara göre Memlûklar, hân-kâhı, gerçek tasavvufun himâye gördüğü ve İslâm'a aykırı mistik cereyanlardan korunduğu bir müessese haline getirmişlerdir.

İkinci bölüm, yazarın kullandığı kaynaklar hakkındaki bilgilere tahsis edilmiştir. «Kaynak Belge olarak Vakfiyye» başlığı altında, (s. 3-9) konu ile ilgili vakfiyyeler tanıtılmış; vakfiyyelerin, İslâm Hukuku'nun uygulaması, kanûnî düzenlemeler, Memlûk Ekonomisi, arazinin işlenişi ve kullanımı gibi bilgilerle beraber, Memlûk toplumunun muhtelif cephelerine ait bilgi kaynakları olduğu vurgulanmıştır.

Memlûk dönemi vakfiyyelerinin bazısının kısmen harab olmakla beraber, büyük bir kısmının orijinalitesini muhafaza ederek zamanımıza ulaştığını, bu belgelerin 1250-1517 tarihleri arasında kapsadığını ve Mısır Millî Arşivi (Dâru'l-Vesâiki'l-Kavmiyye) ile Mısır Evkaf Bakanlığı Arşivi'nde muhafaza edildiklerine işaret edilmiştir. Kezâ kitabın bu bölümünde müellif, başta Makrîzî'nin topoğrafik eseri olan Hitât (Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr) ve yine Makrîzî'nin Sulûk (Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düvel ve'l-Mulûk) adındaki vekayinamesi ile beraber, Bahrî ve Çerkez hânedanları dönemleri için Kalkaşandî (Subhu'l-A'şâ fi Smâati'l-İnşâ) ve İbn Tağribirdî'yi (en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûkı Mısır ve'l-Kahire), başvurduğu en önemli kaynaklar arasında saymıştır.

Kitabın üçüncü bölümünde, «Mısır'daki Sûfi Müesseseleri» başlığı altında (s. 10-19) Ribât, Zâviye ve Hân-kâh hakkında bilgi verilmektedir. Bu cümleden olarak ribâtm, İslâm'ın erken devirlerinde askerî amaçlı kurumlar olduğu, bu kurumların Eyyûbiler devrinde Mısır'da yer almaya başladığı ve ribâtm daha sonraları «Sûfi'nin evi, yurdu» anlamını da kazandığı belirtilmiş ve Mısır'daki belli başlı ribâtlar zikredilmiştir.

Kaynaklarda zâviyenin menşei ve Mısır'da müesseseleşmesi hakkında her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, kelimenin, «beraber getirmek, gizlemek, saklamak, bir araya toplamak, ilişki kurmak» gibi anlamlar ifâde eden «vaza» dan türemiş olabileceği ifâde edilmiştir. Kroniklerden elde edilen bilgilere göre, Arapların

Mısır fütûhatından sonra, zâviye, dînî yapıların bir bölümü veya bir köşesinde yer almaktaydı. Burada şeyhler ve öğrencileri günlük olarak toplanıyorlardı. Daha sonraları zaviyeler müstakil olarak inşa edilmiş ve tarikat şeyhi ile ailesinin ikâmetine tahsis edilen zâviye tiplerinin ortaya çıkışı ve Mısır'da, münhasıran Kahire'de bulunan zâviyeler belirtilerek bunlar hakkında bilgi sunulmuştur.

Müellif, hân-kâhm kelime olarak etimolojik yapısı üzerinde durmuştur : Makrîzî'nin ifâdesine göre hân-kâh, Farsça kökenli olup, ev anlamına gelen «havangâh»tan türemiştir. Araplar bunu hân-kâh (çoğulu havânîk) şeklinde kullanmışlardır. Yazarın önem attığı kaynaklarından Ali Mubârek'in, el-Hitâtu't-tevfikiyye el-cedîde adlı eserindeki ifâdesine göre; Abdulgâni en-Nablûsî seyâhatnâmesinde, han-kâhm Farsça'daki Hân (sultan) ve Kah (zaman) kelimelerinden türemiş, ancak halk bunu «hângâh» şeklinde kullanmıştır. İbn Batuta ise 1325 yılında Mısır'ı ziyâreti esnasında, seyâhatnâmesinde hân-kâh hakkında şu bilgilere yer vermiştir : «Zâviyelere gelince, onlar çokcadır ve halk onlara 'havânîk' demektedir. Kelimenin müfredi hânkahtır... Ve her zâviye, sûfilerin bir grubuna tahsis edilmiştir. Onların çoğu, sûfilîği bir hayat tarzı olarak benimseyen yabancılardır. Her zâviyenin bir şeyhi ve bir muhafızı vardır... Zâviyenin sâkinlerine günde iki defa yemek servisi yapılır... Şartlar onları bağlayıcıdır; günlük beş vakit namaza devam etmek, geceyi zâviyede geçirmek ve zâviyede (zikir halkası için) bir kubbe altında toplanmak... (s. 17) Bu ifâdelerden anlaşıldığı gibi zâviye ve hân-kâhm aynı özellik ve işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Kroniklere göre bu sûfî müessesesi, M. 10. asırda ortaya çıkmış, Eyyûbiler devrinde Mısır'a yerleşmiş ve Memlûklar döneminde inkişâf etmiştir.

Dördüncü bölümde, hân-kâhm ortaya çıkışı ve inkişâfı ele alınmıştır. (s. 20-32) Burada hân-kâhm menşei, ilk han-kâhlarından Saidu's-Suada, Baybars el-Caşankir, En-Nâsır Muhammed hân-kâhları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Beşinci bölümde (s. 33-46) «14. ve 15. yüzyıllarda Hân-kâh» başlığı altında, bu yüzyıllarda Mısır'daki «hân-âh» anlatılmaktadır. Özellikle bu asırlarda hân-kâhlarm, sadece tasavvuf ehlinin ibâdet ettiği ve sâkin oldukları mahaller olmaktan öte, ilim tah-

silinin de yapıldığı medreseler konumuna girdikleri görülmektedir. Hân-kâhm, medrese ve câmilerin bu ilmî fonksiyonlarını yüklenmesi, biraz da sûfîlerin ilim öğrenme iştîyâkından kaynaklanmıştır. Bu hân-kâh/medrese tipi mekânlarda öğrenim, Hanefî Mezhebi ağırlıklı olmakla beraber, İslâm'ın dört mezhebini de kapsamaktaydı ve bu durum, 14. asrın ortalarında görülmeye başlamıştı.

Makrîzî'den yapılan nakle göre, öğretimin ilk defa başladığı hân-kâh, 1323'de inşâ edilen Sancar el-Cavli hân-kâhidir. Bunu, 1328'de tesis edilen Mugultay el-Camali hân-kâhı takip etmiştir.

Bu hân-kâh/medreselerdeki bütün sûfîler öğrenci idiler. Hatta 14. asrın sonu ve 15. asrın başlarında tesis edilen buna benzer kuruluşlardan Berkuk ve Cemâlu'd-dîn Ustadar hân-kâhları, açıkça hân-kâh/medrese olarak kurulmuşlardı.

Ayrıca müellif bu bölümde, 14. ve 15. yüzyıllardaki hân-kâhların tarihçeleri, mimarî özellikleri, yönetim şekilleri ile eğitim ve öğretim çerçevesinde okutulan derslerle ilgili bilgiler sunmuştur. Hân-kâh/medreselerin başlıcaları; Mugultay el-Cemali, Şeyh el-Umarî, Berkuk, Cemâlu'd-dîn Ustalar, El-Muayyed Şeyh, El-Karubiyye, El-Eşref Barsbay ve Kurkumas hân-kâhlarıdır.

Eserin altıncı bölümünde hân-kâhm dâhili örgütlenmesi işlenmiştir. (s. 47-59) Hân-kâhm, vakfiyelerin ışığında iç teşkilâtı hakkında teferruatlı bilgiler bu bölümde verilmiştir. Hân-kâhm başı olan şeyhin atanması, görev ve yetkileri, hân-kâhdaki sûfîlerin vazifeleri ve mükellefiyetleri ile günlük ibâdetlere dair malumat sunulmuştur. Bu bölümde müellifin, İbn Batuta'ya istinâden, sûfîlerin günlük meşguliyetlerine dair verdiği aşağıdaki bilgiler, bu hususla ilgili duyurucu bir fikir vermektedir: «Ve sûfîler zâviyede bir kubbenin altında toplanırlar. Her birinin kendisine ait bir keçe üzerine oturması mutaddır. Sabah Namazı'nın bitiminden sonra, sırasıyla, Kur'an'dan Fetih, Mülk ve Amme sûrelerini okurlar. Kutsal Kur'an parçaları (zikredilen sûrelerin bulunduğu cüzler olmalı) halinde hazır bulundurulur ve her sûfî bir sureyi okur. Kur'anın okunuşu hitam bulduktan sonra, Doğu'da insanların umumiyetle yaptıkları gibi zikrederler. Bu âyini ikinci namazından sonra da tekrarlarlar.» (s. 56)

Yedinci bölüm, «Hân-kâhın İdâresi» ile ilgilidir. (s. 60-95) Bu başlık altında hân-kâhın idârecileri; Vakıf Nâzırı, yardımcıları, vakıf mübâşiri, şâhid, mimar, câbi, kâtib gibi yönetimde görevli olanların vazifeleri ve sorumlulukları anlatılmıştır. Yine bu bölümde, hân-kâhın dâhili hizmetlerini gören hizmet erbabından; hâdim (hâdimu's-şeyh), hâdimu's-seccâde (namaz seccadelerinden sorumlu), hâdimu's-sufiyye (sûfilere hizmet eden; hücreleri temizleyen, düzene sokan), hâzinü'l-kütüb, bevâb, kayyım, farraş, raşşaş (çevrenin süpürülmesi esnasında ortalığı sulayan, su serpen), habbâz, cerrah, kehhâl gibi görevlilerin günlük işleri belirtilmiştir. Ayrıca tablolar halinde ve muhtelif hân-kâhlarda görevli bulunanların maaşları ile ilgili bilgiler verilmiştir. (s. 69-93)

Kitabın sekizinci ve son bölümünde, «Memlûk Toplumunda Hân-kâh» (s. 96-113) başlığı altında bu müesseselerin ictimâi cephesi üzerinde durulmuştur. Bilhassa Memlûkların ilk devirlerinde, yöneticiler ve halk tasavvufa büyük ilgi göstermişler, tasavvuf erbabını himaye etmişlerdir. Birçok hükümdar, sûfi şeyhlerinin tesirinde kalarak onlar için zâviyeler inşa etmiş ve onları gözetmişlerdir. Mesela 1259-77 tarihleri arasında hüküm süren Memlûk hükümdarı Zâhir Baybars el-Bundukdarî, Hüseyniyye semtinde, Şeyh Kadir (öl. 1278) için bir zâviye inşa ettirmiş ve bu hükümdar, daha sonra aynı şeyh adına Hüseyniyye Câmi'ini yaptırmıştır.

Ayrıca bu bölümde, Osmanlıların Mısır'ı fethinden sonraki duruma değinilmiştir. (s. 111) Osmanlılar için temel dîni yapılar câmiler, sebiller, zâviyeler ve ribâtlar olduğundan, hân-kâhlar az ilgi uyandırmıştır. Bununla beraber bazı Osmanlı paşaları, ara sıra, hân-kâh olarak bilinegelen bir kısım medrese ve tekke inşaatını desteklemişlerdir. Umûmiyetle, inşa edilen bu tekkeler, sûfilerden ziyâde, Türk menşeli dervişlere hizmet vermiştir.

Dipnotlar kitabın sonuna konulmuş ve her bölümün notları ayrı olmak üzere tanzîm edilmişlerdir. (s. 114-140) Kitap metninde geçen Arapça ıstılahları içeren bir lügatçenin esere ilave edilmesi, münhasıran konuya yabancı okuyucular için yararlı olmuştur. (s. 141-151) Seçilmiş Bibliyografya'da, önce, yazarın kullandığı arşiv malzemesi, husûsiyle konu ile ilgili vakfiyelerin listesi ile bulunduğu yerler verilmiştir. Daha sonra sırasıyla ilk elden

kaynaklar ve ikinci dereceden kaynaklar, müellif ismiyle alfabetik olarak tanzim edilmiştir. Bu bibliyografik liste, sahaya ilgi duyan araştırmacılar için faydalı olacak niteliktedir. (s. 152, 160) Alfabetik olarak tertip olunan genel indeks, kitabın kullanımını kolaylaştırmaktadır. (s. 161-167) Kezâ kitabın sonunda ilave olarak verilen vakfiyye metinleri, hân-kâhlarla ilgili resim ve planlar konuya canlılık kazandırmakta, okuyucuya somut bir fikir vermektedir.

Ciddi bir emeğin ve yorucu bir araştırmanın mahsulü olan bu kitap, Tasavvuf Tarihi için önemli bir kaynak olduğu kadar, şüphesiz Sosyal Tarih araştırmaları için de gözden ırak tutulmaması gereken bir eserdir.

Mehmet Ali BEYHAN

Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s.

1919 yılında başladığı ve Meşrutiyet'ten başlayarak hayatını anlatmak istediği bir eser yazmaya başlamış olan Ahmed İzzet Paşa, emekliye sevk edildikten sonra kaleme aldığı hatıratını 1924 yılında tamamlamıştır. Hatıratının bir bölümü, «Die Denkwürdigkeiten Des Marschalls Ahmed İzzet Pascha; Ein Kritischer Beitrag Zur Schuldsfrage» adı altında Alman gazeteci ve yazar Karl Klinghard tarafından Almanca'ya çevrilerek, 1927 yılında Leibzig'te K. F. Kochler Yayınevi tarafından neşredilmiştir. Türkçesi, «Mareşal Ahmed İzzet Paşa'nın Anıları; Savaş Suçları Sorununa eleştirel bir katkı» olan bu eser, Osmanlı Devletini I. Cihan Harbi'ne götüren olayları ihtiva etmektedir. Ayrıca, Fransız İhtilali'ne kadar Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahat hareketleri, Tanzimat ve Islahat Fermanları, II. Abdülhamid dönemi siyasî ve askerî olayları, Yemen, Trablusgarp, Balkan Harpleri, I. Cihan Harbi ve Türkiye'nin harbe girmesi anlatılmaktadır. Hatıratın bir bölümünün Almanca olarak neşredilmesinden sonra, eserin orjinal metnini «Akşam Gazetesi» 1928 yılında yayımlamaya talip olmuş ve 12 Nisan-7 Haziran 1928 tarihleri arasında 51 tefrika yayımlanmıştır. Son derece ilgi çekmiş olduğu anlaşılan hatırat, met-